

На правах рукопису

СУДАКОВ Володимир Іванович

ДЕТЕРМІНАЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО
ПІЗНАННЯ

(світоглядний і теоретико-методологічний аспекти)

Спеціальність 22.00.01 — теорія та історія соціології

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора соціологічних наук

00757233 (R)

Дисертація є рукописом

Робота виконана на кафедрі

Дніпропетровського державного університету.

Науковий консультант – Танчер Віктор Володимирович, доктор філософських наук.

Провідна організація: кафедра історії та теорії соціології факультету соціології та психології Київського національного університету і м. Т.Г.Шевченка.

Офіційні опоненти:

Бойченко Іван Васильович – доктор філософських наук, професор;

Костенко Наталія Вікторівна – доктор соціологічних наук;

Рижко Володимир Антонович – доктор філософських наук, професор

Захист відбудеться "20" згрудня 1996 р. о 10 годині на засіданні Спеціалізованої ради Д.01.08.01 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук при Інституті соціології НАН України за адресою 252021, Київ-21, вул. Шовковична, 12.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту соціології НАН України.

Автореферат розіслано "18" листопада 1996 р.Вчений секретар Спеціалізованої
вченої ради Д.01.08.01
кандидат філософських наук

О.І.Вишняк

Актуальність та ступінь опрацьованості теми. На сучасному етапі розвитку вітчизняної та світової соціологічної науки все більш нагальною стає потреба в спеціалізованих дослідженнях її світоглядно-епістемологічних проблем трансформації нормативних основ, програмово-тематичної спрямованості. Конструктивна розробка даних проблем безпосередньо залежить від розуміння специфіки світоглядних, теоретико-методологічних та логікогносеологічних детермінант науково-пізнавальної діяльності в соціології.

В кінці ХХ століття стало очевидним, що найбільш суттєвими стимулами, що детермінують процеси трансформації теоретико-методологічних основ соціології, виступають фундаментальні протиріччя між технологічними і "людськими" компонентами сучасного цивілізаційного процесу. Сама поява глобальних протиріч людства та усвідомлення реальних труднощів їх оптимального практичного розв'язання зосередили увагу вчених на цілому ряді кардинальних світоглядних, теоретико-методологічних і логікогносеологічних питань соціологічного пізнання. Чи існують загальні для всіх людських суспільств закони і моделі розвитку, або кожне суспільство чи окреме культурно-цивілізаційне співтовариство прямують по шляху історичних змін виключно власними стежками? Яка природа міжсоцiетальних і міжцивілізаційних зв'язків? Як можливе саме суспільне життя? Чи припустиме зараз розуміння суспільства як "органічного цілого", як певного системного утворення? В якій мірі є можливим розглядання категоріального апарату сучасної соціології як надійного засобу пізнання і розуміння змісту соціальних процесів кінця ХХ століття?

Дискусії з цих питань знаходяться в центрі уваги всесвітніх соціологічних і філософських конгресів, міжнародних та національних конференцій. Однак, спроби узагальнити підсумки таких дискусій

пов'язані з цілою низкою труднощів з причин різнохарактерних констатацій "теоретичної анархії", "кризи теоретико-методологічних основ", тверджень про необхідність "зміни парадигм", "перегляду епістемологічних коренів" соціологічної науки, врешті, заяв, які закликають відмовитися від самої ідеї подальшого розвитку соціології, зосередивши головну увагу на створенні якісно нових мультидисциплінарних наукових напрямків. Тому не випадково чимало відомих фахівців виключно обставиною плюралізму підходів і позицій щодо визначення теоретико-методологічного статусу соціології пояснюють причини вкрай низького рівня наукової розробки проблем світоглядної, теоретико-методологічної і логіко-гносеологічної детермінації соціологічного пізнання, зміст котрих безпосередньо формують уявлення про сучасний дисциплінарний образ соціологічної науки і специфіку дослідницького процесу в соціології.

Враховуючи, що в такому висновку є певна доля істини, все ж таки більш доречним було б робити акцент на визначенні стимулів конструктивної розробки даних проблем. У цьому зв'язку принципово важливим є, на жаль, ще не досить поширене серед соціологів переконання в тому, що для того, щоб соціологічна наука змогла внести дієвий вклад в науковий пошук шляхів, що забезпечують саме виживання людства, її концептуальний апарат повинен бути досить "чутливим" до фундаментальних протиріч цивілізованого співіснування людей, засобів їх адаптації до оточуючого природного середовища, до загальних і специфічних реалій "життєвого світу" окремих особистостей.

Такий погляд на загальну перспективу розвитку соціології базується на врахуванні глибинних якісних зрушень в розумінні самого образу науки. Роботи Дж.Агассі, Т. Куна, М.Полані, К.Поппера, І.Лакатоса, С.Тулміна, П.Фейєрабенда, Дж.Холтона, незважаючи на гостру дискусійність висунутих ідей, засвідчили про можливість нового переосмислення багатьох традиційних епістемологічних проблем завдя-

ки запропонованим способам реалізації фундаментальної настанови на поглиблене дослідження процесів формування наукового знання, закономірностей його розвитку. Саме тому визначальним чинником сучасного образу науки є та принципова обставина, що науковопізнавальна діяльність завжди здійснюється в системі певних дисциплінарних когнітивних координат, зміст яких детермінується "картинами світу", "парадигмами", "стилями мислення", "дослідницькими програмами", "темами".

Критичний аналіз концепцій західної філософії науки, проведений в 70-90-і роки, зафіксував у них ряд недоліків. В дослідженнях А.М.Антонова, Б.С.Грязнова, П.В.Копцова, С.Б.Кримського, В.О.Лекторського, М.К.Мамардашвілі, А.Л.Нікіфорова, О.В.Паніна, В.М.Садовського, О.С.Токовенко, В.С.Швирьова було доведено, що найбільш суттєві вади "динамічного підходу" західних теоретиків полягають у висунутих ними способах вирішення проблеми спадкоємності наукового знання.

В працях Я.Ф.Аскіна, М.С.Козлової, В.В.Лапіцького, М.Л.Лезгіної, Є.А.Мамчур, Л.О.Мікшиної, Н.В.Мотрошилової, Є.П.Нікітіна, А.А.Печонкіна, В.А.Рижка, В.Г.Федотової та ін. був зроблений акцент на необхідності більш детального врахування реальної множинності типів та форм детермінації наукового пізнання, що має особливе значення при здійсненні процедур обґрунтування знань. В роботах М.С.Бургіна, В.О.Звіглянича, В.І.Кузнєцова, В.І.Мстлова, А.П.Огурцова, М.В.Поповича, А.І.Ракітова, В.С.Стюпіна, Б.Г.Юдіна конкретизовано позицію, згідно з якою важливими стимулами росту наукового знання є ідеали і норми, регулюючі пізнавальний процес в науці. Але зараз, коли наука стала визначальним стимулом розвитку продуктивних сил, ці ідеали і норми виступають суттєвими чинниками суспільної практики, що інтегрально відображують її глибинні тенденції. При такому розумінні актуальним стає пошук рішення кардинальної загальнонауко-

вої проблеми: в якій мірі об'єктивні властивості досліджуваного об'єкту детермінують процес його пізнання, яким чином наукове мислення в своїх світоглядних, теоретико-методологічних і логіко-гносеологічних параметрах настрюється на цю детермінацію і які при цьому масштаби впливу конкретних соціокультурних умов?

Однак, науковцями недостатньо аналізувалась та обставина, що в історико-методологічній концепції науки синонімом "науки" виступало природничонаукове знання. Тому властива природничонауковому пізнанню настанова "все про об'єкт" подиує цю концепцію з "стандартною" моделлю науки. Іншим загальним нормативним чинником є вимога максимальної перевірки і доказу "науковості" положень, які лежать в основі тієї чи іншої наукової теорії. Тому не важко помітити явні зусилля відокремити "дисциплінарні матриці" /Л.Кун/, "жорсткі ядра" /Л.Лакатос/, "принципи природного порядку" /С.Тулмін/, "базисні твердження" /П.Фейєрабенд/ від "ненаукових" метафізичних положень. При з'ясуванні детермінуючого статусу такого роду положень визнається, що "метафізика є свистиком для науки", оскільки з її допомогою формуються "парадигмальні", "стильові", "програмні" координати науково-пізнавальної діяльності, які слід розглядати як вихідні припущення і передумови наукового розуміння.

Але стосовно соціології є не зовсім вірним відносити ці когнітивні координати виключно до передумовних чинників науково-пізнавальної діяльності. Адже в такому випадку більшість дисциплінарних фундаментальних проблем досліджується головним чином в аспекті співвідношення соціології і філософії /соціальної філософії/, що, як показав час, суттєво стримує продуктивну розробку питань концептуалізації соціологічної теорії. Історико-соціологічний матеріал, який стосується генези соціології, дає достатньо підстав для аргументації депо іншої позиції, згідно з якою парадигмальні, стильові та програмні проєкції є не просто чинниками передумовного порядку, а "внутрішніми" де-

термінуючими механізмами концептуально-теоретичної організації соціологічного знання, які, власне, і постають базою для формулювання узагальнюючих метатеоретичних положень, що індексують когнітивний статус соціології. До їх числа перш за все належать висновки про предмет, структуру та функції соціологічної науки. Відомо, що саме ці питання в силу свого вагомого світоглядного змісту є особливо значущими як для філософського аналізу, так і для вирішення суто дисциплінарних учбово-педагогічних завдань. Однак, слід зрозуміти, що дані питання досить неоднозначно пов'язані з фундаментальними регулятивними нормами пізнавального процесу, які відносяться до програмово-тематичного простору соціології. Тому вони можуть і не здійснювати безпосередній вплив на самі технології дослідницьких процесів, пов'язаних з добуванням емпіричних наукових даних.

Крім цього, слід враховувати, що з самого початку свого виникнення соціологія ніколи не була єдиною наукою у тому сенсі, як це може бути сказано про ряд природничих наук. Одночасно існували різні за характером школи і напрямки, які базувались часто на протилежних світоглядних настановах щодо визначення предмета та об'єкта соціології і внутрішньодисциплінарних особливостей його пізнання. Так, на початку ХХ століття досить чітко окреслились три головні позиції.

Одне коло дослідників /О.Конт, Е.Дюркгейм, Г.Спенсер, Ф.Тьонніс/ розуміли під соціологією всю систему суспільних або соціальних наук. В такому випадку "соціологія" поставала узагальнюючою системою "позитивного" знання, яке здобує окремими суспільними науками.

Друга група вчених /М.Вебер, Л.Гумплович, Г.Зіммель, Г.Ріккерт/ схилились до інтерпретації соціології як самостійної спеціалізованої галузі соціального пізнання, зорієнтованої на дослідження таких діяльно-практичних чинників суспільного життя, котрі спеціально не вивчаються іншими суспільними науками.

І, врешті, згідно третьої позиції /яку представляли М.Ковалевський, Р.Вормс, Ч.Еллууд, Л.Уорд, М.Карсєв, П.Сорокін/ соціологію слід розуміти як самостійну науку, котра досліджує загальні родові властивості явищ соціальних взаємодій. Якщо ж врахувати і соціологічний зміст формаційної теорії К. Маркса, яка, за висловом Г.Плеханова, дає “алгебраїчні” формули суспільного життя, то справедливим буде висновок, що одним з провідних теоретиків цього напрямку є і К.Маркс.

Слід відзначити, що зараз помітні явні намагання і зусилля однозначно зв'язати перспективу розвитку теоретичної соціології з завданнями концептуальної реконструкції будь-якої із відзначених класичних позицій. В роботах Дж.Александера, І.І.Антоновича, З.Баумана, П.Бергера, І.А.Бутенко, Ю.М.Давидова, М.С.Данієлян, П.П.Гайденко, А.В.Гайди, Е.Гіденса, Е.Р.Григоряна, Л.Г.Юніна, П.Коломі, М.С.Комарова, В.Г. Королько, О.І.Погорілого, А.О.Ручки, В.В.Танчера, Дж.Тернера, Н. Уїлі та ін. здійснений систематичний аналіз таких феноменів як нефункціоналізм, “веберівський ренесанс” /що відбиває феноменологічну та етнометодологічну перспективу розвитку соціології/, неомарксизм.

Але в межах цього аналізу спеціально не розглядається те, що спроби актуалізації існуючих класичних позицій у багатьох відношеннях поглиблюють і створюють нові форми теоретичного розколу серед сучасних соціологів. Але це певним чином створює умови для реконструкції і розвитку ідей радикально-критичної платформи, які ще на початку ХХ століття були висунуті мислителями релігійної орієнтації /С.Франк та ін./ . А ці ідеї, як відомо, провокували дослідників на пошуки підстав для доказу “безгрунтя”, “теоретичної порочності”, “безпредметності” соціології як науки.

Праці У.Аутвейта, Т.Боттомора, Н.Бірнбаума, Г.С.Батигіна, А.Г.Здравомислова, І.Ф.Девятко, Н.М.Козлової, Н.М.Смірнкової,

Дж.Рігцера, Д.Ронга, Е.Тірякяна, П.Штомпки суттєво прояснили зміст аргументів сучасних прибічників "скептичної соціології", спрямованих на критику міфа про можливість "якісної соціології", в якій вірить більшість соціологів-оптимістів. Доцільно зазначити, що помітне посилення в 90-і роки соціологічного скептицизму можна пояснити певними труднощами сучасного розвитку соціологічної науки. Так, досить складними виявились наслідки адаптації до соціології нових ідей сучасної філософії науки. Введення парадигмальних критеріїв відкрило специфічно нову сферу вивчення позаемпіричних параметрів діяльності соціологів, пов'язаних з оцінками інформативності різних соціологічних парадигм, оптимальності їх концептуальної організації, з пошуком об'єктивних підстав їх порівняння.

Інша група труднощів обумовлена спрощеним розумінням завдань, які повинні вирішуватись на метатеоретичному рівні соціологічного аналізу. Можна констатувати, що замість координованих зусиль по створенню "позитивної евристики" для експлікації змісту багатьох дискусійних проблем соціологічної науки, на цьому рівні панує дух теоретичного протистояння і протиборства. Саме тому зараз досить важко вказати на шляхи експлікації класичної дихотомії "соціоцентричного" і "антропоцентричного" підходів до визначення предмету соціології, оскільки в 80-90 роки значно поглибилась поляризація думок відносно того, яке саме із соціологічних понять найбільш адекватно відбиває дисциплінарну специфіку соціологічного знання.

Гостру дискусійність проблеми предмета і структури соціології дійсно можна розглядати як чинник, що посилює скептичні настрої, оскільки досить не визначеним залишається розуміння загального когнітивного статусу соціологічної науки. Однак, в цілому позитивне значення дискусії по предмету соціології полягає в тому, що вона сприяє накопиченню необхідного інформаційного матеріалу для осмислення питань відносно специфіки внутрішньодисциплінарної єдності соціо-

логічного знання, світоглядних, теоретико-методологічних і логіко-гносеологічних детермінант даної єдності. І тут суттєво важливим саме і є визначення того, в яких концептуальних координатах повинні розглядатись ці фундаментальні питання.

Орієнтація на розкриття змісту детермінуючих підстав внутрішньо-дисциплінарної єдності соціологічної науки пов'язана з висуненням певних методологічних ідей, спрямованих на корекцію традиційних вимірів соціологічного знання. Перспективною теоретичною базою для такої роботи може бути концепція тематичного аналізу науки професора Гарвардського університету Дж. Холтона. Головні ідеї цієї концепції почали висуватись ще в кінці 50-х років, а свою певну системну завершеність вона набула в середині 70-х років. Ідейну основу концепції Дж.Холтона складає аргументація необхідності введення, поряд з традиційними "горизонтальними" емпіричними і евристико-аналітичними вимірами наукового знання, третього - "вертикального" тематичного виміру. За переконанням Дж.Холтона реальна наявність в науці тематичного компонента забезпечує її тісний зв'язок з культурними змінами. А це дає змогу точніше визначити якісні зрушення в процесах розвитку наукового знання через розкриття змісту своєрідної динаміки відносно стійких тематичних підстав, які підтримують дисциплінарну єдність тієї чи іншої науки.

В роботах В.П.Ворожцова, В.О Пекторського, А.Е.Левіна, М.Малкея, С.Р.Мікулінського, В.С.Черняка, Б.Г.Юдіна та ін. в цілому дана позитивна оцінка висунутих Дж. Холтоном ідей тематичного аналізу. Більшість науковців відзначили, що виділення стійкої "тематичної" компоненти в організації наукового знання є суттєвою протипагою позитивістським поглядам на науку і шляхи її розвитку. Знайшли також підтримку й настанови, що відбивають діалектичну природу науки, зокрема теза, що "альтернативні теми часто зв'язуються в пари, як парні опозиції". Були зроблені і критичні зауваження відносно того, що понят-

тя "тема" потребує уточнення, оскільки реально стійкими в науці є не теми, а проблеми.

Беручи до уваги цю критику, доцільно підкреслити, що раціональне зерно концепції Дж. Холтона полягає в його зусиллях по розробці методології визначення смислових меж тематичного простору тієї чи іншої науки, в якому і здійснюється кристалізація її фундаментальних проблем. Власне цій орієнтації і підпорядковані виділені вченим "три аспекти" тематичного аналізу, які пов'язані з визначенням "тематичного поняття", характеристикою "методологічної теми" і вивченням "тематичної гіпотези". Звісно, що така аналітико-методологічна перспектива досить міцно пов'язана з конкретним історико-науковим контекстом. Тому евристичний потенціал концепції тематичного аналізу науки може бути ефективно реалізованим тільки за умов винаходу оптимального способу знаходження тематичних компонентів, тематичних опозицій в самому внутрішньодисциплінарному просторі конкретної науки. Такий оптимальний спосіб адаптації "духу" концепції Дж. Холтона до соціології досить змістовно, на думку дисертанта, відбиває поняття "організаційно-тематичний центр".

В сучасній соціологічній літературі можна знайти деякі близькі за змістом поняття. В своїх працях Т.Парсонс використовує поняття "теоретичний центр", Г.В.Осіпов - "організаційний центр", Дж. Рітцер - "центр уваги теоретиків", Р.Коллінз - "поле теоретичного розвитку", Дж.Тернер - "центральне питання", В.Г.Королько, В.В.Танчер - "кардинальна проблема", Д. Уолш - "найголовніша проблема". Однак, ці поняття використовуються соціологами не у відповідності до завдань тематичного аналізу соціологічної науки. Поняття "організаційно-тематичний центр" є більш змістовним, оскільки ним безпосередньо підкреслюється важливість врахування "вертикальної" тематичної евристики, а також проведення самого тематичного аналізу, призначення якого полягає, по-перше, в знаходженні стійких міжпарадигмальних

підстав дисциплінарної єдності соціології, які дозволяють зрозуміти своєрідність якісних зрушень в її програмово-тематичній спрямованості; по-друге, у формуванні специфічних дескриптивних контекстів, що пояснюють сам характер цілей та завдань теоретизування, епістемологічні ідеали та стимули підтримки дисциплінарної єдності соціологічного знання.

Як опорна аналітична абстракція поняття “організаційно-тематичний центр” дозволяє спрямувати науковий пошук як на виділення організаційно-тематичних чинників в реальних процесах генези та функціонування соціологічних знань, так і на вирішення завдань знаходження специфічних тематичних опозицій, які формують дисциплінарний простір соціологічної науки. Безпосередньо звернувшись до аналізу теоретичних джерел, які відображують різноманітні дослідницькі орієнтації в обґрунтуванні теоретико-методологічного статусу соціології ще на початковому етапі її розвитку, можна виявити в цих орієнтаціях цілком визначену організаційно-тематичну єдність.

Зміст даної організаційно-тематичної єдності розкривається перш за все у тому, що з самого початку свого виникнення соціологія головним чином розроблялась як загальна теорія соціальної інтеграції. Саме така програмово-організаційна зорієнтованість соціології в змістовному відношенні і зумовила значущість пошуку концептуальних рішень питання, на яке намагались відповісти більшість класиків світової соціологічної думки: що таке суспільство і які субстанціональні чинники є визначальними в його організації і розвитку? Тому не дивно, що головним організаційно-тематичним центром соціології стала проблема соціального порядку, яка розумілась як проблема інтегративних вимірів соціальних взаємодій. Звідси основоположною абстракцією соціологічної теорії стало поняття “суспільство”, що відбиває властивості впорядкованого системного цілого, яке відзначається об’єктивністю і специфічною матеріальністю у вигляді численних

інститутів, норм, цінностей.

Однак, наполегливі зусилля зрозуміти те, яким чином людина як суб'єкт суспільного життя відтворює своє власне буття на рівні впорядкованого соціального процесу породили відому теоретико-методологічну дихотомію "натуралізм - суб'єктивізм", з якою теоретики пов'язують розкол соціологічної науки на макро- і мікросоціологію. Слід визнати, що довгий час дана дихотомія, утверджуючи різні епістемологічні ідеали в соціології, виступала важливим стимулом розвитку цілого ряду напрямків соціологічного пізнання, концептуалізація яких призвела до появи численних теорій і парадигм.

У той же час далеко не завжди дослідниками звертається увага на загальну генетичну основу парадигмальних відмінностей. У цьому зв'язку доцільно відзначити, що проголошена Е. Дюркгеймом настанова вивчати соціальні процеси "як речі" врахувала, звісно, ту обставину, що соціальна предметність відрізняється від простої фізичної тим, що вона є продуктом людської активності, що існує як артефакт, який відзначається телеологічним устроєм та раціональністю. В змістовному плані дана настанова багато у чому співпадає з "природничо-історичним" підходом основоположників марксизму, згідно з яким закони суспільства є законами діяльності людей, яка поєднує у собі такі людські атрибути, як усвідомленість і цілераціональність. Важливо підкреслити, що певні антропологічні виміри суттєво зближують контрарні за змістом об'єктивістськи-натуралістичні підходи з інтерпретативними парадигмами суб'єктивно-феноменологічної соціології, представники якої трактують "соціальні речі" як продукти суб'єктивної інтенціональності. Отож, доречно зробити висновок, що уявлення про те, що суспільство є певною впорядкованою цільністю, яка виникає в результаті взаємодії людей як розумних істот, виступають загальною аксіомою конкуруючих між собою соціологічних теорій.

Дана аксіома часто усвідомлювалась як прообраз "єдиної", "великої", "інтегрованої" соціологічної теорії. Достатньо згадати, що в кінці 40-х років в полеміці з Т.Парсонсом Р.Мертон висунув ідею "теорії середнього рівня", з якими пов'язувалась надія на подолання розриву між макро- і мікросоціологією і, відповідно, відкривалась певна перспектива осмислення в єдиному концептуальному континуумі двох екстремальних рівнів соціологічного пізнання.

Стратегія Р. Мертона дала потужний імпульс дослідженню питань структури соціологічної теорії, специфіки дослідницьких процесів в соціології. Її вплив на сучасних соціологів-теоретиків є досить відчутним й зараз. Про це переконливо свідчать роботи 70-90-х років Дж. Александра, П.Блау, М.Генова, Е.Гіденса, Е.Гоффмана, Ш.Ейзенштадта, Р.Коллінза, Н.Лумана, Г.В.Осіпова, Дж.Рітцера, Дж.Тернера, У. Уоллеса, Д.Уолша, Т. Фереро, Ю. Хабермаса, В.О. Ядова та ін., в яких демонструються різні теоретичні підходи щодо побудови "інтегративної соціологічної парадигми". Усвідомлюючи необхідність поглиблення подальших досліджень у даному напрямку слід підкреслити, що він є важливим, але далеко не єдиним серед тенденцій, що визначають зміст наукового пошуку в сучасній теоретичній соціології.

Крім того, доречно звернути увагу на те, що теоретики інтегративної перспективи в своїх намаганнях експлікувати дихотомію "натуралізм - суб'єктивізм" недостатньо враховують, що дана дихотомія за своїм змістом охоплює не тільки ті процеси суспільного життя, які можуть бути репрезентовані як надособистісні системновпорядковані об'єктивації відносно деякого сталого критерія, визнаного вирішальним для людської природи. Вказана дихотомія досить змістовно відбиває й відносини "людина-людина", "людина-суспільство" - отже такі процеси, які формують умови ідентифікації і самоідентифікації людей в соціумі - процеси соціалізації і культурної репродукції.

Іншим проблематичним аспектом сучасної інтегративної стратегії є

те, що частина провідних теоретиків знаходять в марксистській парадигмі соціально-історичного детермінізму "конструктивні елементи" для розробки фундаментальної соціологічної теорії. Але в цьому зв'язку виникає питання: в якій мірі методологічна культура другої половини XIX століття може бути пристосована до реалій життя людської цивілізації кінця XX століття? Дане питання, певно, потребує спеціального дослідження.

Відомо, що досить довгий час фундаментальною нормою соціологічного аналізу вважалось дослідження "соціального" як чогось такого, що позбавлене рис неповторності і індивідуальності. Редукціоністська методологія, яка ґрунтувалась на зведенні індивідуального до соціального, мала своє історичне виправдання, поки індивідуальні зусилля людини не виступали безпосередніми чинниками трансформації самої якості соціальних процесів. Грандіозні революційні технологічні перетворення останніх десятирічь привели водночас як до якісних змін масштабів соціальних наслідків індивідуальних дій людини, так і до виникнення нових типів взаємозв'язку і глобальної взаємозалежності відносно відокремлених і самостійних етнополітичних і етнокультурних суспільних систем. Дані обставини за суттю є вирішальними онтологічними стимулами формування сучасної світоглядної стратегії наукового пошуку в теоретичній соціології. Про це досить переконливо свідчать роботи Є.К.Бистрицького, І.В.Бойченка, В.І.Воловича, Б.Гаврилишина, А.Гжегорчика, Є.І.Головахи, Ю.М.Давидова, О.А.Донченко, В.П.Іванова, Л.Г.Іюніна, М.С.Кагана, В.Є.Мемерова, Л.Н.Когана, Н.В.Костенко, В.О.Кутирьова, Е.Ласло, С.О. Макеєва, М.Мітіаса, М.М.Мокляка, К.Х.Момджяна, В.Л.Оссовського, Н.В.Паніної, А.Печчеї, А.О.Ручки, Л.В.Сохань, В.Г.Табачковського, В.І.Тарасенка, О.К.Шевченка, О.С.Ціпка та ін., які внесли вагомий вклад в обґрунтування необхідності пріоритетного врахування в соціологічному аналізі "людиномірних" критеріїв, які відбивають специфіку "життєвого світу"

людини.

Водночас, в дослідженнях В.П.Андрущенка, Ю.П.Арутюняна, П.Бергера, Е.Геллнера, Л.Н.Гумільова, П.І.Гнатенка, В.Б.Євтуха, А.Клосковської, В.Коші, Д.Крішни, Я.Кучинського, М.І.Мельника, М.І.Михальченка, Д.Мойніхена, О.В.Нельги, Р.Нерола, Ю.І.Саєнка К.С.Сарингуляна, Е.Сміта, О.Тоффлера, Е.Шілза, М.О. Шульги та ін., послідовно і аргументовано проводиться думка про те, що становлення гуманістичної тенденції, яка утверджує пріоритет загальнонародських цінностей над груповими /класовими/, не повинно розглядатись як привід для заперечення самої цінності етнокультурного і національно-державного розвитку. Звідси особливо актуальною постає потреба в поглибленні існуючих уявлень про етносоціальну параметризацію суспільної життєдіяльності, про специфіку міжетнічної комунікації, про механізми етнічної і національної самоідентифікації, про типи і форми взаємодії та діалогу культур.

У зв'язку з відзначеним варто звернути увагу на сформульовану ще в кінці 60-х років Т. Парсонсом гіпотезу про певні симптоми виникнення в соціологічній науці теоретичного центра "другого порядку", який би інтегрував проблеми, пов'язані зі "спеціалізованими механізмами контролю" над сферою індивідуальної активності, а також питання, які не можуть бути ґрунтовно досліджені в рамках класичної органіко-функціоналістської перспективи, оскільки вони відбивають специфічні способи зв'язку "відкритих систем" /відношення взаємопроникнення і взаємозалежності / з "оточуючими соціальними системами". Звісно, що гіпотеза про два теоретичні центри соціології певним чином визначала і версію „ концептуального розвитку. В дослідницькій стратегії Т. Парсонса уявлення про теоретичний центр "другого порядку" досить чітко пов'язувались з розробкою методології нейтралізації впливу "зовнішнього чинника", який порушує рівновагу соціального порядку в

конкретному суспільстві і посилює "відхилену поведінку" його членів. Однак, в теперішній час слід особливо враховувати ту цілком реальну обставину, що режим глобальної взаємозалежності, який утвердився наприкінці ХХ століття, для більшості сучасних соціумів індустріального і постіндустріального типу виступає основоположним інтегральним чинником, визначаючим динаміку структурних змін того чи іншого суспільства. Тому принципова позиція, яка відстоюється в дисертації, полягає в тому, що зараз склались певні онтологічні і внутрішньодисциплінарні передумови формування нового організаційно-тематичного центру соціології, ядром якого виступає не проблема соціального порядку, а проблема людського співіснування.

Висунення на перший план дослідження проблеми людського співіснування як полюса внутрішньодисциплінарного організаційно-тематичного континуума "соціальний порядок - людське співіснування" є значущим завдяки наступним міркуванням концептуального плану. По-перше, саме суспільне життя як онтологічний процес є нічим іншим як специфічною комбінацією різноманітних типів і форм людського співіснування, які реально виступають як п і д с т а в и соціального порядку. Таке розуміння відкриває перспективи переформулювання теми соціального порядку, оскільки соціологічна параметризація режимів співіснування передбачає вивчення не тільки субстанціональних основ порядку, але й його подійних і екзистенціально-особистісних вимірів. Тому й виникають можливості коректного врегулювання і тих обставин співіснування людей, які багатьма теоретиками традиційно розглядаються як антиподи порядку в площинах таких відомих дихотомій, як "соціальний порядок - соціальний конфлікт" /Р.Дарендорф, Р.Міллз, Дж.Рекс та ін./, "соціальний порядок - соціальна дія" /Дж.Александр, П.Бергер, Дж.Елстер, П.Коеп та ін./ По-друге, в рамках теми людського співіснування більш реалістично постає комплекс вітально-духовних регу-

лятивів суспільної життєдіяльності. І тут важливим є не тільки те, що в реальних процесах соціальних взаємодій беруть участь унікальні живі люди. Справа ще і в тому, що сама висота "життєвого світу" людей зобов'язує їх регулювати режими свого співіснування з іншими живими істотами і оточуючим природним середовищем в цілому. Людина стає головним суб'єктом екологічного регулювання, відповідальним за підтримку необхідного біорозмаїття як важливого якісного параметра суспільного життя. По-третє, у новій концептуальній площині може бути розглянуто питання про глибинні транскультурні основи, в яких знаходяться відображення фундаментальні "сенси" цивілізованого співжиття людей. По-четверте, тема людського співіснування, символізуючи новий спосіб концептуальної інтеграції соціологічних знань, сприяє змістовній конкретизації ряду гіпотез 80-х років, які підкреслюють важливість спеціального дослідження детермінант, що формують новий дисциплінарний образ соціології /гіпотеза Дж.Уейнштейна про становлення нової "постакадемічної соціології", гіпотеза Ю.Хабермаса про "зсув" соціологічного мислення від "функціоналістського" до "комунікативного" типу раціональності, гіпотеза Н. Лумана про рух до "нової соціології", яка базується на використанні комплексних методів порівняльного аналізу та ін./

Вказані позиції дозволяють ясніше зрозуміти характер мети та основних завдань дисертаційного дослідження.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертації є розробка концепції дослідження специфіки світоглядних і теоретико-методологічних детермінант науково-пізнавальної діяльності в соціології, що обумовлюють зміст її сучасної організаційно-тематичної спрямованості.

Для реалізації поставленої мети в дисертації вирішиться ряд функціонально відмінних, але взаємопов'язаних завдань, які розподіляються на три головні групи.

Перша група змістовно пов'язана з оцінкою пізнавальної ситуації в теоретичній соціології, яка склалася в кінці ХХ століття. Друга група завдань передбачає диференційоване розкриття механізму світоглядної детермінації соціологічного пізнання на базі спеціального розгляду її соціально-філософського, культурно-історичного і етносоціального аспектів. Третя група завдань зорієнтована на формування нового, більш змістовного, дисциплінарного образу соціологічної науки, що пов'язано з конкретизацією питання про специфіку внутрішньодисциплінарного дослідження суспільного життя. В більш конкретному і цілісному вигляді вся система дослідницьких завдань може бути подана наступним чином:

- виходячи з аналізу сукупності чинників, що обумовлюють ситуацію теоретичного плюралізму і мультипарадигматизму в сучасній теоретичній соціології, поставити та розв'язати питання про специфіку організаційно-тематичної єдності соціологічного знання і програмово-тематичної спрямованості соціологічної науки;

- з'ясувати зміст основних тенденцій наукового пошуку в сучасній теоретичній соціології;

- визначити специфіку соціально-філософського аспекту світоглядної детермінації соціологічного пізнання шляхом розкриття смислової антиномічності соціально-філософського знання;

- дослідити культурно-історичний аспект світоглядної детермінації соціологічного пізнання з метою виявлення умов формування і засобів практичної актуалізації трьох найважливіших епістемологічних ідеалів розвитку соціологічної науки;

- дати характеристику етносоціального аспекту світоглядної детермінації соціологічного пізнання на основі розкриття місця та ролі етнокультури як атрибутивного базисного компонента суспільної життєдіяльності;

- обґрунтувати доцільність введення парадигмальних критеріїв відносно подійних, субстанціональних і екзистенціальних параметрів соціальної процесуальності;

- конкретизувати питання про специфіку природно-адаптаційного комплексу суспільної життєдіяльності засобом виявлення соціологічного змісту ідеї екологічного регулювання як феномена світової культури;

- запропонувати нову дослідницьку стратегію щодо виділення транскультурних архетипічних основ людського співіснування як принципів суспільної самоорганізації і виявити специфіку їх прояву в процесах культурної репродукції, соціальної інтеграції і соціалізації;

- здійснити аналіз феномена соціальної диференціації на підставі пошуку можливостей експлікації реляційного і градаційного підходів вивчення соціальної структури.

Поставлені завдання дозволяють окреслити предмет і об'єкт дисертаційного дослідження.

Об'єкт і предмет дисертації. Об'єктом дисертаційного дослідження є основоположні тенденції розвитку сучасної теоретичної соціології.

Предмет дисертації - зміст внутрішньодисциплінарних світоглядних, теоретико-методологічних і логіко-гносеологічних підстав, що детермінують якісну специфіку головних типів, форм дослідницького процесу в соціології.

Джерела і методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дисертації є теоретична спадщина світової соціологічної та філософської думки, а також узагальнюючі пошукові роботи сучасних вітчизняних і закордонних дослідників, які мають безпосереднє відношення до теми дисертації. На різних етапах дисертаційного дослідження використовувались різні методи. Аналіз чинників, що обумовили закономірності формування класичних теоретико-

методологічних програм соціології і її організаційно-тематичну специфіку, здійснено засобом історико-теоретичного аналізу. Вирішення завдань, пов'язаних з розкриттям змісту внутрішньодисциплінарних детермінант науково-пізнавальної діяльності в соціології, потребувало використання методів індукції, дедукції, аналізу, синтезу, формалізації, типологізації та ін.

Наукова новизна та головні результати дослідження. Наукова новизна дисертаційного дослідження зумовлена вибором теми, яка не мала до того в Україні системного розгляду, змістом мети і завдань дисертації. В результаті здійснення задуму дисертантом розроблена нова концепція комплексного дослідження світоглядних, теоретико-методологічних і логіко-гносеологічних детермінант науково-пізнавальної діяльності в соціології. Стратегічну спрямованість цієї концепції визначає методологія дослідження організаційно-тематичних принципів, які обумовлюють дисциплінарну єдність соціологічного знання. На базі розкриття змісту онтологічних стимулів розвитку концептуально-категоріального апарату соціологічної теорії, вивчення різнопланових чинників сучасної ситуації світоглядного і теоретичного плюралізму в світовій соціологічній науці в дисертації вперше аргументована доцільність висунення організаційно-тематичного континууму "соціальний порядок - людське співіснування" в якості внутрішньодисциплінарної світоглядної, теоретико-методологічної і логіко-гносеологічної основи, детермінуючої специфіку головних типів і форм дослідницького процесу в соціології.

В роботі дана характеристика і інтерпретація полюсів даного організаційно-тематичного континуума як історичних типів внутрішньодисциплінарної інтеграції соціологічних знань, що розкривають своєрідність дискурсивних аналітичних і синтетичних параметрів теоретизування в соціології. Загальним підсумком проведеного дисер-

таційного дослідження є створення нової інформаційно-сміслової основи розуміння динаміки прогресивних змін в самому теоретичному змісті соціологічної науки.

В рамках реалізації розробленої концепції одержані такі результати:

1. В нових концептуальних координатах розкритий зміст пізнавальної ситуації, яка склалася в теоретичній соціології в кінці ХХ століття. Суть наукового результату полягає в узагальнюючому висновку, що головна тенденція концептуальної трансформації сучасної теоретичної соціології проявляється в різнопланових пошуках нового організаційно-тематичного центру соціології, уявлення про який необхідно пов'язувати з розробкою теми людського співіснування. Оскільки на процеси науково-пізнавальної діяльності продовжує суттєво впливати класична системно-інтеграційна стратегія, яка відображається темою соціального порядку, то організаційно-тематичний континуум "соціальний порядок - людське співіснування" слід розглядати як внутрішньодисциплінарну світоглядну, теоретико-методологічну і логіко-гносеологічну підставу, що детермінує якісні особливості дослідницького процесу в соціології.

2. Аргументовано концептуальний статус теми людського співіснування як провідного полюса організаційно-тематичного континуума "соціальний порядок - людське співіснування". Розкритий її світоглядний і теоретико-методологічний смисл: дана тема виступає символом концептуальної єдності соціологічної теорії, оскільки плюралізм типів і форм людського співіснування, який органічно відображає реалії сучасного цивілізаційного процесу, обумовлює причини орієнтації соціологів на різні епістемологічні ідеали соціологічного пізнання.

3. Запропоновано новий підхід дослідження процесу світоглядної детермінації соціологічного пізнання, який за своїми евристичними можливостями має значні переваги над традиційними способами розробки

даної проблеми в когнітивних площинах співвідношення філософії /соціальної філософії/ і соціології. Здійснений вперше диференційований аналіз соціально-філософського, культурно-історичного та етносоціального аспектів цього процесу засвідчив, що важливою стороною дослідницького пошуку в соціології є робота по експлікації фундаментальних антиномій соціально-філософського знання. В результаті дослідження антиномій комунікативного процесу, історичного прогресу, історичної творчості зроблено висновок, що способи експлікації світоглядного сенсу цих антиномій суттєво впливають на вибір і актуалізацію одного із трьох найголовніших епістемологічних ідеалів соціологічного пізнання: системно-інтеграційного, соціально-інженерного і етнометодологічного.

4. Зроблено висновок, що сформульована в рамках концептуальних координат теми соціального порядку-класична функціоналістська стратегія не може дати вірного тлумачення інтегративного статусу етносоціальних процесів і, зокрема, соціальної сутності етнокультури тому, що спеціально не аналізуються її екзистенціально-особистісні виміри. Оскільки етнокультура є специфічною об'єктивацією безпосередніх екзистенціальних запитів людей, її необхідно розглядати не як гальмуючий історичний прогрес "вторинний", "надбудовий" чинник суспільного життя, а як фундаментальну основу суспільної самоорганізації і людського співіснування.

5. Засобом онтологічної інтерпретації організаційно-тематичного континуума "соціальний порядок - людське співіснування" конкретизовано питання про дисциплінарну специфіку соціологічного пізнання. Суть конкретизації полягає у виявленні нових концептуальних площин, які розглядаються як детермінуючі чинники формування сучасного дисциплінарного образу соціології. Здійснений аналіз процесуальних параметрів суспільної життєдіяльності зафіксував концептуальні недоліки класичних субстанціалістських підходів, зорієнтованих на пошук

деперсоніфікованих "постулатів функціональної єдності", "системних реквізитів", "гіпотез кінцевого рахунку" та інших принципів демонстрації системності суспільного життя. Не принижуючи важливості даних підходів, які зорієнтовані на розгляд людей з точки зору їх функціональної взаємозамінності, в дисертації обґрунтовано, що дослідження суспільного життя через соціологічний аналіз режимів співіснування людей потребує введення парадигмальних критеріїв розмежування подійних, субстанціональних і екзистенціальних параметрів соціальної процесуальності. Таке розмежування дозволяє більш ретельно врахувати в соціологічному пізнанні специфіку "життєвого світу" людей, їх унікальні і неповторні якості.

6. Доведено, що для розуміння "вітальної" перспективи людського співіснування особливе значення має дослідження природно-адаптаційної підсистеми суспільної життєдіяльності. На підставі здійсненого вперше аналізу генези проблеми екологічного регулювання зроблено висновок, що ця проблема має чітко визначений соціологічний статус і її конструктивна розробка повинна бути одним із пріоритетних напрямків, що забезпечують прогрес у створенні нових інтелектуально-регулятивних і імперативно-регулятивних моделей природокористування і природоохоронної діяльності.

7. Сформульовано нову перспективу стратегію пізнання процесів самоорганізації суспільного життя. Її суть полягає у вивченні специфіки фундаментальних транскультурних архетипічних основ, які у своїй сукупності визначають глибинні "сенси" співжиття людей і способи їх цивілізованого співіснування. Доведено, що такі фундаментальні архетипи знаходять своє відображення в принципах свободи, справедливості і безпеки. Тлумачення даних принципів як основоположних онтологічних імперативів людського співіснування дозволило по новому розглянути питання про системну єдність суспільного життя та його стабільність. Згідно з розробленим підходом обґрунтовано, що дослідити проблему

соціальної стабільності - це з'ясувати, яким чином в тому чи іншому суспільстві утворюються взаємозв'язки між режимами свободи, справедливості та безпеки і встановити форми прояву цих взаємозв'язків в базових онтологічних процесах суспільного життя: в процесах культурної репродукції, соціальної інтеграції і соціалізації.

8. Вказано, що розуміння змісту основних параметрів соціальної диференціації, зокрема таких її феноменів, як соціальна стратифікація і соціальна мобільність, залишається пріоритетним напрямком, що визначає дисциплінарну специфіку соціологічної науки. Результат дослідження суті концептуальних відмінностей між реляційним і градаційним підходами до проблеми соціальної диференціації є зафіксованим у висновку, що дані підходи орієнтовані на дослідження суспільств як "закритих" соціальних систем. Тому вони недостатньо ефективні при дослідженні міжнародних нерівностей, а їх подальший розвиток не дозволє забезпечити прогрес експлікації нормативної ділеми поділу соціальних груп на "великі" і "малі". Аргументовано, що альтернативну перспективу слід пов'язувати з розробкою якісної дискретної типології соціальних груп, в якій повинні відбиватися такі первинні принципи соціальної диференціації, сукупність яких формує загальнолюдську основу цивілізованого співіснування людей.

Теоретична і практична значущість дисертації. Оскільки дисертаційне дослідження пов'язане з вивченням фундаментальних концептуальних проблем соціологічної науки, його теоретична і практична цінність визначається, перш за все, новизною і змістом отриманих результатів. Результати досліджених в дисертації питань про специфіку організаційно-тематичної єдності соціологічного знання, підсумки диференційованого аналізу соціально-філософського, культурно-історичного і етносоціального аспектів світоглядної детермінації соціологічного

пізнання, висновки щодо виявлених особливостей дисциплінарного дослідження суспільного життя, можна розглядати нову інформаційну основу розуміння змісту сучасної програмово-тематичної спрямованості соціологічної науки. Цією обставиною визначаються й можливі напрями практичної реалізації і актуалізації отриманих наукових результатів.

По-перше. Положення і висновки дисертації можуть бути використані для рішення дисциплінарних науково-дослідницьких завдань, пов'язаних з потребами подальшого розвитку сучасної соціологічної теорії.

По-друге. Матеріал дисертаційної роботи може стати основою розробки поглиблених навчальних курсів для студентів старших курсів і аспірантів соціологічних спеціальностей. Якщо врахувати, що більшість існуючих учбових посібників та підручників з соціології є за суттю виданнями науково-популярного характеру, то створення нових загальних проблемно-орієнтованих учбових курсів є важливим практичним завданням.

По-третє. Ідеї та висновки дисертації можуть бути реалізовані безпосередньо на прикладних рівнях соціологічного аналізу, зокрема в процесі розробки конкретних науково-дослідних проектів та програм, спрямованих на вдосконалення управління соціальними процесами в період переходу українського суспільства до демократичного типу організації суспільної життєдіяльності.

Апробація роботи. Концепція дисертаційної роботи була представлена вченим Радам Дніпропетровського державного університету і Інституту соціології НАН України і отримала позитивну оцінку. Основні положення і висновки дисертації доповідались на наукових конгресах і конференціях, зокрема, на II Всесвітньому конгресі "Насильство і людське співіснування" /Монреаль, 1992/, I Всесвітньому конгресі Універсалізму /Варшава, 1993/, XIX Всесвітньому філософському конгресі /Москва, 1993/; міжнародних конференціях - "Соціологічні ідеї

П.О.Сорокіна і сучасне суспільство" /Сиктивкар, 1992/, "На шляху до відкритого суспільства" /Донецьк, 1993/, "Культура та етнотика /Київ, 1994/, "Філософія суспільної дії і перспективи демократії" /Мінськ, 1994/, "Франція та Україна: науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур" /Дніпропетровськ, 1995/, а також на всесоюзних і республіканських конференціях - "Економічний механізм раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища" /Дніпропетровськ, 1989/, "Рефлексивні процеси і творчість" /Новосибірськ, 1990/, "Оновлення суспільства: проблеми і перспективи" /Уфа, 1990/, "Соціальна філософія в кінці ХХ століття" /Москва, 1991/, "Лібералізм: історія і сучасність" /Донецьк-Запоріжжя, 1993/ та ін.

Зміст дисертаційного дослідження досить повно відображують 24 опубліковані праці загальним обсягом понад 23 др. арк. Матеріали дисертації знайшли практичне використання при підготовці студентів факультету права і соціології Дніпропетровського державного університету, а також в процесі перепідготовки фахівців на ФПК ДДУ.

Структура дисертації визначається змістом поставленої мети та характером основних дослідницьких завдань. Дисертаційна робота з обсягом 395 друкарських сторінок складається із вступу, 9 глав, розподілених на три розділи, висновків, приміток та бібліографії основних використаних джерел з 437 найменувань.

ГОЛОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі міститься виклад актуальності та ступеня розробленості теми дисертації, формулюється мета і завдання дослідження, визначаються його об'єкт і предмет, окреслюються теоретико-методологічна основа та джерельна база роботи, розкриваються наукова новизна, а також теоретична і практична значущість отриманих нових результатів, які

вносяться на захист.

Перший розділ "Соціологічне пізнання на рубежу XXI століття" присвячено дослідженню пізнавальної ситуації в сучасній теоретичній соціології і аналізу змісту дисциплінарних організаційно-тематичних підстав, які обумовлюють світоглядну і теоретико-методологічну специфіку соціологічної науки.

В главі I "Соціологія: стан кризи та пошук нового організаційно-тематичного центру" спочатку дана характеристика причин кризового стану соціологічної науки в колишньому СРСР. По-перше, соціологія, розвивалась тут в умовах жорсткого ідеологічного контролю, котрий суттєво гальмував процес її інституціалізації. Майже, до кінця 80-х років соціологія розглядалась як специфічна галузь філософського знання, тому дослідникам було досить важко обґрунтувати її теоретико-методологічний статус як самостійної науки. В 60-і роки реакціями на цю позицію були спроби /Ю.О.Левади та ін./ утвердити розуміння соціології як самостійної емпіричної дисципліни нефілософського характеру. Незважаючи на різку критику цих спроб, в кінці 70-х років спеціальність "прикладна соціологія" отримала статус самостійного напрямку в системі філософських наук. Однак, в умовах посиленого ідеологічного консерватизму соціологія, у своєму прикладному значенні, визнавалась теоретично неповноцінною і допоміжною дисципліною. Гальмуючим чинником іншого порядку виступала відверта апологія "науковості" історичного матеріалізму як загальної соціологічної теорії. В дисертації показано, що лише у першій половині 80-х років в роботах В.Ж.Келле, М.Я.Ковальзона, К.Х.Момджяна, В.С.Кемерова, В.Б.Ломейка, Ан.А.Громико стали відкрито фіксуватись протиріччя концептуальної організації історичного матеріалізму, підкреслюватись несутимісність ряду його положень з реаліями суспільного життя кінця XX століття. По-друге, криза радянської соціології була також зумовлена і гіперкритичним ставленням до нових ідей західної

соціологічної науки. В дисертації відзначено, що тільки в кінці 70-х років в роботах Ю.М.Давидова, Л.Г.Іоніна, М.С.Комарова, Г.В.Осіпова, А.О.Ручки, В.В.Танчера і ін. намітилась тенденція реалістичної оцінки головних течій західної соціологічної думки. Зупиняючись на роботах Л.Г.Іоніна і Г.В.Осіпова дисертант вказує, що виділені вченими критерії класифікації західних соціологічних теорій і напрямків /“натуралізм-суб'єктивізм”, “соціальна система - соціальна взаємодія”/ хоч і сприяли вивченню дослідницької специфіки цих теорій і напрямків, проте не дозволяли зрозуміти самі причини концептуальної диференціації в немарксистській соціології.

В другій частині глави доведено, що післявоєнний період розвитку західної соціології відзначався значним розширенням сфер соціологічного аналізу. Це значно активізувало інтерес вчених до питання про саму специфіку теоретичного базису соціології. Головною формою осмислення цього питання було розкриття (висвітлення) співвідношення між процедурами пояснення і описання, що, на думку багатьох теоретиків, відображало саму суть соціологічного аналізу.

Дисертант аналізує зміст дискусії кінця 40-х років між Т.Парсонсом і Р.Мертоном, предметом якої було різне розуміння принципів концептуальної організації соціологічної теорії і питання про вихідні нормативні умови пояснення в соціології. Беручи до уваги точку зору Дж.Тернера, що полеміка між двома видатними соціологами “призвела до створення цілої низки альтернативних теоретичних перспектив”, автор пропонує аналіз позицій Д.Мартіндейла, Ж.Гурвіча, К.Гемпеля, У.Дрея, Ю.Хабермаса, Г.Уінтера, які в першій половині 60-х років досить характерно узагальнювали риси провідних теоретичних напрямків західної соціології. Але головним було те, що ці позиції констатували ситуацію наявності “різних соціологій”, які конкурують між собою. В свою чергу сам режим конкуренції потребував свого дослідження.

Використовуючи поняття “стиль теоретизування”, соціолог-

феноменолог Г. Уінтер виділив чотири альтернативні напрямки в західній теоретичній соціології: біхевіористський, функціоналістський, волюнтаристський та інтенціоналістський. Специфіку кожного з напрямків визначала система вихідних абстракцій відносно моделі людини, природи впорядкованості соціальних об'єктів, трактовки соціальної дії. На думку дисертанта таке розуміння стало передумовою введення в соціологічну науку парадигмальних критеріїв.

В середині 70-х років Г.Кінлок вже визначив три головні парадигми, з котрими слід було пов'язувати уяви про сучасну соціологічну теорію /"органіко-структурно-функціональну", "конфліктно-радикальну" і "соціально-психологічну"/. Дж.Тернер вказував на чотири провідних парадигми /функціоналізм, теорія конфлікту, інтеракціонізм, теорія обміну/. Однак, загалом ці теоретики схилились до того, що множинність парадигм в соціології, хоч в певній мірі сприяє поглибленню сфери наукового пошуку, але в цілому дану обставину слід розглядати як кризовий чинник соціологічної науки, що по змісту співпадало з відомими оцінками соціологів-радикалів /О.Гоулднер, Р. Фрідріхс та ін./

В дисертації показано що таку позицію не підтримували всі дослідники. Зокрема, в роботі Дж.Рітцера "Соціологія. Мультипарадигматична наука" /1975 р./ було серйозно поставлено питання про когерентність /зв'язність/ макро- і мікрорівневих соціологічних теорій. Однак, підход Рітцера отримав широке визнання серед фахівців перш за все завдяки його оптимістичному спрямуванні. На відміну від інших теоретиків Рітцер вказав на феномен мультипарадигматизму як на прогресивне якісне зрушення в історичній еволюції соціологічної теорії, а не на як глибинний кризовий чинник. "Як сама соціальна реальність в цілому, так і будь-який її окремий аспект, - підкреслював соціолог, - можуть бути адекватно пояснені тільки за допомогою ідей, узятих з інших парадигм".

Даний висновок, на думку дисертанта, є осноположною аксіомою сучасного інтегративного антикризового руху в теоретичній соціології,

про що засвідчують роботи 80-90 років Дж.Александера, П.Блау, Р.Будона, М. Генова, Е. Гідденса, Е.Гоффмана, Р.Коллінза, Н.Лумана, Н.Смелзера, У.Уоллеса, Т.Фереро, Ю.Хабермаса, Ш.Ейзенштадта та ін. Враховуючи, що в працях В.В.Танчера, А.О.Ручки, Г.В.Осіпова вже здійснювались спроби загального критичного розгляду сучасної інтегративної стратегії, дисертант зосереджує увагу на аналізі двох досить специфічних аспектів, в результаті якого зроблені наступні висновки: По-перше, теоретиками інтегративного руху і в 90-і роки не вирішено питання про сам тип синтезу соціологічних парадигм, або про те, що слід розглядати в якості основи синтезу /одну будь-яку парадигму, декілька парадигм, всі парадигми водночас/. По-друге, прибічники інтегративної стратегії досить спрощено підходять до дослідження принципів концептуальної організації соціологічної теорії і, особливо, її організаційно-тематичних підстав.

В дисертації показано, що більшість науковців орієнтується на класичний системно-інтеграційний ідеал розвитку соціології як загальної теорії соціальної інтеграції. Тому перспективи "єдиної", "великої", "інтегрованої" соціологічної теорії безпосередньо пов'язуються ними з розробкою теми соціального порядку, в концептуальних межах якої формуються ті чи інші уявлення про субстанціональні основи суспільного життя.

В роботі наведена аргументація, яка розкриває однобічність і концептуальну обмеженість цієї позиції. Підкреслено, що в кінці ХХ століття з'явилися нові онтологічні чинники, які доцільно розглядати як вирішальні стимули формування нового організаційно-тематичного принципу інтеграції соціологічних знань. Дисертант вважає, що зміст цього нового принципу найбільш адекватно відбиває тема людського співіснування. По-перше, існуючий режим глобальної взаємозалежності різних соціальних систем, що реально відображає процеси їх співіснування, зараз виступає провідним чинником структурної динаміки

того чи іншого суспільства. По-друге, революційні технологічні перетворення другої половини ХХ століття призвели до радикальних змін масштабів соціальних наслідків індивідуальної активності людини. Тому специфіка “життєвого світу” людини, режими її співіснування з іншими людьми як на мікро-, так і на макрорівнях соціологічного аналізу формують в соціології, згідно гіпотези Т. Парсонса, “теоретичний центр другого порядку”. Враховуючи значення класичної системно-інтеграційної традиції для розвитку сучасної соціології в дисертації обґрунтовується доцільність висунення організаційно-тематичного континууму “соціальний порядок - людське співіснування”, як внутрішньодисциплінарної підстави, яка обумовлює світоглядну і теоретико-методологічну специфіку науково-пізнавальної діяльності в соціології. Дисертантом робиться висновок, що інтерпретація теми людського співіснування як провідного полюсу даного континууму сприяє дослідженню нових тенденцій становлення нового соціологічного мислення, призначеного адекватно відбивати реалії сучасного глобального етнокультурного поліцентризму.

В другій главі дисертації “Особливості головних когнітивних тенденцій в сучасному соціологічному пізнанні” здійснюється конкретизація питання про специфіку пізнавальної ситуації в теоретичній соціології шляхом розкриття змісту провідних напрямків наукового пошуку нових принципів концептуальної інтеграції соціологічних знань. Дисертант підкреслює фундаментальну значущість розвитку теоретичних уявлень про антропологічний базис соціологічної науки, доводячи, що комплекс знань про “життєвий світ” людини виступає зараз основоположною соціокультурною підставою предметної специфікації соціологічної теорії.

В дисертації відзначено, що для практики суспільного розвитку ХХ століття характерним є значне ускладнення механізмів і форм людської діяльності (а не її уніфікація, що прогнозували в ХІХ столітті К. Маркс

та ін.). Тому важливо враховувати, що життєвий процес сучасної людини являє собою певну систему її діяльних світовідносин, яка засвідчує те, що людина не зможе жити в усьому універсумі одночасно і вступати в незліченне число взаємодій. У неї є свій "життєвий світ", який, на думку вітчизняних дослідників (В.П.Іванов, Є.К.Бистрицький, В.Г.Табачковський та ін.) складається на ґрунті буденних взаємодій людини з оточуючим соціальним середовищем і який змінюється мірою розширення власного і засвоєння колективного досвіду. Дисертантом показано, що таке розуміння досить органічно співвідноситься з відомими позиціями Е.Гусерля, В. Дільтея, Г.Г. Гадамера, заслуга яких полягала в розробці питання про коекзистенційну сутність життєвого світу людини, а також з таким феноменом сучасної теоретичної соціології як "веберівський ренесанс", який наочно засвідчив необхідність дослідження соціальних процесів в багатопрофільних "людських вимірах". На думку дисертанта зростання інтересу дослідників до "людиномірних" параметрів соціальних процесів має певні онтологічні причини, які визначають певні тенденції наукового пошуку нових нетрадиційних підходів щодо розуміння питань концептуальної організації соціологічної науки.

Перша з таких тенденцій за своїм змістом відбиває усвідомлення обмеженості традиційного формально-універсалістського підходу щодо розвитку концептуального апарату соціологічної теорії. Дисертант відзначає, що досить довгий час дослідницька специфіка соціології пов'язувалась виключно з вивченням деперсоніфікованих механізмів суспільного життя. Тому соціологія як загальна теорія соціальної інтеграції на думку багатьох теоретиків повинна бути системою "загальних алгебраїчних рішень" (Г.В. Плеханов) проблем суспільного буття. Автор доводить, що настанови на розробку "соціологічної алгебри" можуть бути реалізовані лише за рахунок свідомої елімінації суб'єктивних, персоніфікованих, унікально-неповторних функціональних механізмів життя соціуму. Тому заклик Дж.Хоуманса "повернути в

соціологію людей" навіть чотири десятиліття по тому не втратив своєї актуальності. Укріплення позицій феноменологічної соціології, етнології, появи феномену "веберівського ренесансу" можуть свідчити, що саме "людиномірні" моделі в сучасному соціологічному пізнанні є визначальними в його світоглядному спрямуванні.

Друга тенденція є досить традиційною для багатьох соціологічних шкіл. Вона пов'язана з розумінням співвідношення макро- і мікрорівнів соціологічного пізнання. В дисертації показано, що чимало теоретиків вірять в можливість появи принципово нової соціологічної парадигми, яка б інтегрувала макро- і мікропідходи в дослідженні суспільних явищ. На підставі аналізу ряду позицій, що відбивають пошуки рішень цієї проблеми, дисертант робить висновок, що головні труднощі конструктивної розробки макро- і мікрорівнів пізнавальної діяльності в соціології пов'язані зі складнощами її багатомірного дослідження: зміст даної проблеми повинен інтерпретуватись не тільки в площині діалектики теоретичного і емпіричного, фундаментального і прикладного, але й у площинах діалектики сутності і явища, колективного і індивідуального, що відбивають комплекс базових онтологічних структур соціума.

Третій напрямок наукового пошуку в сучасній теоретичній соціології являє собою специфічну когнітивну орієнтацію, пов'язану з вивченням особливого аспекту "рівневої" проблематики - феномена мультипарадигматизму сучасної соціології. Але в даному випадку йдеться не стільки про осмислення перспектив синтезу соціологічних парадигм, скільки про експлікацію змісту таких фундаментальних категорій соціології, як "соціальна взаємодія", "соціальна структура", "соціальний конфлікт", "соціальна дія", "соціальна зміна" та ін. В дисертації відзначено, що зміст даних понять є безпосередньо обумовленим парадигмально-стильовими особливостями соціологічного мислення. Однак, примітним є те, що незважаючи на всі стильові відмінності в інтерпретації даних категорій, вони не втрачають при цьому свій опор-

но-конструктивний статус. На прикладі аналізу полярних тлумачень категорії "соціальна взаємодія" дисертант аргументує позицію, що проблема різнопланової інтерпретації фундаментальних соціологічних категорій повинна розглядатись як проблема "багатомірної логіки". В дисертації показано, що саме логіка такого типу має глибокі онтологічні підстави, які змістовно знаходять своє кінцеве відображення в двох протилежних і найбільш значущих суспільних ідеалах сучасності: ідеалу соціальної справедливості і ідеалу індивідуальної свободи. Враховуючи основоположне значення цих ідеалів в процесах формування і стимулювання індивідуальної і колективно-групової активності, на думку дисертанта, їх необхідно розуміти в якості фундаментальних архетипів людського співіснування. Дисертант вважає, що, незважаючи на змістовну протилежність даних архетипів, між ними існують певні взаємозв'язки, якими відбиваються як соціально-інституціональні, так і індивідуально-особистісні процеси співіснування людей. Саме зв'язками такого типу і можна пояснити наявність фундаментальних опорних абстракцій соціологічної теорії і можливості різного тлумачення їх змісту.

Четвертий напрямок пов'язаний з вивченням специфіки соціокультурних і етнокультурних впливів на процеси пізнавальної діяльності в соціології. В дисертації показано, що в умовах глобального етнокультурного поліцентризму етносоціальні детермінанти виступають важливими компонентами світоглядної спрямованості соціологічного пізнання. Вони мають безпосередній вплив на процеси актуалізації тих чи інших епістемологічних ідеалів розвитку соціологічної науки.

В цілому за першим розділом дисертації робляться висновки, суть яких полягає в тому, що головною тенденцією розвитку сучасної теоретичної соціології є пошук нового організаційно-тематичного центру соціології, який адекватно відображується темою людського співіснування.

Другий розділ дисертації “Типологічні аспекти світоглядної детермінації соціологічного пізнання” містить диференційований аналіз соціально-філософського, культурно-історичного і етносоціального аспектів світоглядної детермінації соціологічного пізнання. Саме ці аспекти, на думку дисертанта, мають безпосереднє відношення до питань концептуальної організації соціологічної теорії і специфіки дослідницького процесу в соціології.

В главі 3 “Соціально-філософський аспект” з метою розкриття смислової антиномічності соціально-філософської детермінації дисертант зосереджує увагу на аналізі теоретичних уявлень про протиріччя сучасного цивілізаційного процесу, які суттєво впливають на розвиток окремих суспільств. Виділяючи як теоретично значущу позицію російського соціолога М.Карєєва, що еволюція людських суспільств “не може бути пояснена виключно діями внутрішніх сил даного конкретного суспільства і тому виникає потреба в аналізі зовнішніх впливів міжнародного історичного процесу”, дисертант вважає, що таке розуміння сприяє більш масштабному розгляду питання про людину як головного суб’єкту історії. Дослідницька настанова, що, живучи в конкретному структурованому соціумі, людина здатна в актах своєї діяльності і творчості об’єктивувати сукупний соціокультурний досвід, може, засвідчувати про те, що М.Карєєв досить близько підійшов до формулювання двох кардинальних проблем сучасної соціологічної теорії.

Іерша - який зміст мають ті соціальні механізми, які об’єктивно сприяють перетворенню людини на суб’єкт культурно-історичної творчості? Дисертант підкреслює, що відомі питання про “великих людей”, “героїв і юрбу”, “ролі народних мас і особистості в історії” були смисловими координатами розробки даної проблеми. Її неординарний статус можна пояснити тим, що питання про людину як суб’єкт історії є одним

із визначальних елементів теми соціального порядку.

Друга - яким чином, через які умови і обставини результати людської діяльності набувають статусу загально визнаних культурних об'єктів, на базі яких розгортаються комунікативні процеси в тому чи іншому суспільстві? Аналіз загального організаційно-тематичного контуру даної проблеми дозволяє автору обґрунтувати висновок, що питання про соціокультурну природу комунікативних процесів є найважливішою концептуальною проекцією теми людського співіснування.

По-перше, розкриття багатоманітних форм людського співіснування вказує на глибоку антиномічність комунікативних процесів. Дисертант відзначає, що античними мислителями чітко фіксувались парадокси комунікації: здатність людини вступати в спілкування з іншими людьми хоч і є важливим чинником розвитку "людського" в людині, однак в своїх розвинутих формах це "людське" є і джерелом самотності, покинутості, спорожнілості людської душі. Однак, саме в потребі подолання самотності виникає орієнтація людини на формування комунікативної активності з іншими людьми, що й постає, як вважали Г.Зіммель, М.Бердяєв основою утворення соціальних зв'язків. Таке розуміння не є достатньо глибоким, оскільки воно не враховує те, що самі способи людського співіснування мають складну нормативну регуляцію, яка здійснюється за допомогою культури. Саме культура в її нормативно-регулятивному статусі визначає певні можливості для кожної людини як колективно-групового, так і самодіяльного способів самовизначення в суспільстві.

По-друге, в дисертації підкреслюється, що суттєві протиріччя сучасного соціологічного пізнання в значній мірі обумовлені антиноміями історичного прогресу і історичної творчості. Дисертант привертає увагу до змісту відомої прогресистської філософії історії, яка виключає саму людину із субстанціональних чинників розвитку історичного процесу, розглядаючи її як допоміжний "суб'єктивний, фактор". В роботі

висвітлюються певні переваги філософії історії Августина, в якій велич надбань людської творчості не дозволяє людині стати засобом в сліпій грі чужих природі людини сил. Однак суттєвим недоліком цих концепцій філософії історії є їх європоцентрична спрямованість. На підставі аналізу поглядів І.Гердера, І.Канта, А.Сен-Сімона, М.Данилевського, В.Розанова, М.Бердяєва, П.Струве, П.Сорокіна і протиріч в розумінні загального і особливого в розвитку соціокультурних систем автор стверджує, що світоглядний пошук в створенні оптимальних теоретичних моделей, які б відбивали реальний етнокультурний плюралізм, безпосередньо детермінує методологічний контекст соціологічних знань. В заключній частині глави дисертант звертає увагу на те, що в різних етносоціальних системах існують різні можливості історичної творчості. Саме тому певні вирішення питання про те, творять чи не творять люди свою історію, суттєво впливає на вибір і актуалізацію того чи іншого епістемологічного ідеалу розвитку соціологічної науки.

В четвертій главі "Культурно-історичний аспект" розкривається зміст культурно-історичних детермінант соціологічного пізнання. Автор вважає досить плідною ідею А.Тойнбі, що пануючі тенденції суспільного життя ХХ століття були обумовлені певним чином інституціональними і інтелектуальними стандартами минулого століття. Люди і зараз живуть і відворюють своє власне життя переважно в індустріальній економічній системі і парламентській національній державі. Автор підтримує думку видатного історика, що саме ці два інститути панують над людською свідомістю та її продуктами. Розвиваючи цю думку дисертант, стверджує, що ці культурні обставини обумовили і процеси тривалого існування певних інтелектуальних стереотипів ХІХ століття. До їх числа автор відносить уяви про те, що анатомія суспільства найбільш адекватно розкривається політекономією /Ж.-Б.Сей/. На підставі аналізу позицій Ш.Фурьє, П.-Ж.Прудона, К.Маркса, Ф.Енгельса, Г.Спенсера в дисертації показано, що саме "політекономічні" бачення природи

суспільного життя певним чином формували теоретичні уявлення про його головні субстанціональні чинники. В результаті виникли різні моделі, які претендували на системне відображення багатоманітних суспільних відносин. Саме цей спосіб теоретизування обумовив появу класичного системно-інтеграційного ідеалу розвитку соціологічної науки.

Однак, в відомих теоріях "відкритого суспільства" А. Бергсона і К.Поппера провідною ідеєю була "раціональна особиста відповідальність" людини за свої вчинки. Ці теоретики вважали, що людина є самодостатньою істотою, вона завжди знає, чого вона хоче і до чого вона прагне. Такі погляди обумовили важливу у світоглядному відношенні настанову, що суспільне життя "не має стійких сутностей". Саме ця позиція К. Поппера сформулювала уявлення про соціологію як вузько аналітичну "соціально-інженерну" дисципліну. Тому з ім'ям К.Поппера можна пов'язувати розробку методології обґрунтування епістемологічного ідеалу соціології як прикладної соціальної інженерії. Проте аналіз праць 80-90 років Дж.Сороса, Е.Ласло, А.Печчеї, Б. Гаврилишина засвідчує те, що сучасна стратегія дослідження організаційних моделей "відкритого суспільства" зорієнтована на актуалізацію не прикладного, а класичного системно-інтеграційного ідеалу соціологічного пізнання.

В дисертації доведено, що ряд теоретиків, зокрема П.Сорокін, замислюючись над проблемою глобальної динаміки соціокультурного розвитку, вважали, що в ХХ столітті повинні кардинально змінитися погляди на предмет і об'єкт соціологічного пізнання. На думку Сорокіна головним об'єктом соціології повинне бути дослідження "порівняльної енергії культурних систем". Орієнтація на дослідження "енергетики" тих чи інших суспільних систем обумовила формування нового епістемологічного ідеалу соціології як науки про етносоціальні характери. Хоч поняття "етносоціальний характер" в таких своїх концептуальних модифікаціях як "соціальний характер", "національний характер" і раніш

використовувались наукознавцями як важливі аналітичні абстракції, але тільки в 60-ті роки в роботах Е.Фромма поняття "соціальний характер" отримало обґрунтування як фундаментальний пояснювальний принцип природи суспільного життя. Саме через визначення певної типології соціальних характерів, які домінують у тому чи іншому суспільстві можливі, на думку Фромма, наукові висновки відносно його природи. Дисертант вважає, що етнометодологічний ідеал має певну перспективу в своїй подальшій конкретизації, тому що етнічні чинники безпосередньо утворюють процеси системної інтеграції суспільного життя.

В п'ятій главі дисертації "Етносоціальний аспект" розглядається зміст етносоціальних чинників в процесі світоглядної детермінації соціологічного пізнання. Дисертант звертає увагу на те, що в європейській культурно-історичній традиції етносоціальні чинники суспільного життя розглядались як гальмуючі історичний прогрес. Оскільки в світоглядній картині епохи Просвітництва самі уявлення про прогрес формувались в контексті "боротьби" між старим і новим, то "старими" виступали саме етносоціальні, традиційні чинники суспільного життя. В роботі на підставі розгляду поглядів Дж.Віко, Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо, К.Гельвеція, А.Сен-Сімона розкритий генезис позиції негативного впливу етносоціальних чинників на процеси суспільного розвитку. Досліджуючи позицію основоположників марксизму, дисертант підкреслює, що у марксистській теорії суспільного розвитку етносоціальні процеси визначались як процеси вторинного, "надбудовного" характеру. Вони за своєю суттю є тісно зв'язаними з "пережитками минулого" і є елементарними за своїм устроєм. В роботі доведено, що міф про елементарність етносоціальних процесів і їх пряму залежність від класової структури суспільства культивувався майже до кінця 70-х років. Автор піддає критиці досить типічну точку зору Г.Ю.Глезермана, згідно якій "національна самосвідомість є більш елементарною ніж класова".

В дисертації обґрунтовується положення, що етносоціальні проце-

си за своїм змістом характеризують суспільну і індивідуальну потребу в ідентичності менталітету, в однотипному розумінні людьми явищ не тільки об'єктивного, але й суб'єктивного світів, в їх інтерпретації та вираженні в одних і тих самих символах. Дисертант вважає, що етнокультурна символізація реальності найбільш адекватно відбивається поняттям "національний характер", яке фіксує етнічну самобутність в її інтегрально-діяльнісних виявах - як взаємодії, тобто в значенні комунікативної дії. В такому смисловому значенні національного характеру вказано на певні межі можливостей міжетнічного спілкування. Тому є більш слушним говорити про певні сектори міжетнічної комунікації, ніж про пріоритетність процесів інтернаціоналізації суспільного життя. Дисертант звертає увагу на те, що в роботах Ф.Тьонніса, Е.Дюркгейма вивчення природи міжетнічної комунікації тісно пов'язувалось з дослідженням специфіки соціальних груп, які протиставлялись етнокультурним "спільнотним" групам. В дисертації показано, що традиція такого протиставлення проявляється в дихотомії "етнокультура - символічна культура", про що наочно засвідчують роботи сучасних науковців Е.Геллнера, У. Аутвейта, Р.Нерола, А.Клосковської та ін. Перспективні ідеї, що визначають можливості експлікації даної дихотомії, дисертант знаходить в роботах М.Ковалевського, М.Карєєва, Ю.Хабермаса. Загалом ці ідеї формують погляди на етнокультуру як на основоположний чинник суспільного життя і людського співіснування.

Головними підсумками другого розділу дисертації є висновки, які засвідчують:

1) що важливою стороною дослідницького процесу в соціології є експлікація фундаментальних антиномій соціально-філософського знання, а самі способи їх експлікації суттєво впливають на вибір будь-якого із трьох головних епістемологічних ідеалів соціологічної науки - системно-інтеграційного, соціально-інженерного і етнометодологічного;

2) що за своїм функціональним статусом в суспільному житті етно-

соціальні процеси і етнокультури в цілому слід розглядати не як гальмуючі історичний прогрес "вторинні", надбудовні" чинники, а як фундаментальну основу утворення соціальних зв'язків і людського співіснування.

У третьому розділі дисертації "Природа і сутність соціуму як внутрішньодисциплінарна теоретико-методологічна проблема" вирішуються поставлені дослідницькі завдання, зорієнтовані на формування більш змістовного дисциплінарного образу соціологічної науки шляхом онтологічної інтерпретації організаційно-тематичного континууму "соціальний порядок - людське співіснування".

У главі шостій "Специфіка суспільного життя в контексті основних парадигм соціальної процесуальності" дисертант звертає увагу на плюралізм теоретичних поглядів і позицій щодо визначення змісту категорії "суспільство". Саме тому у роботі підкреслюється необхідність розробки нових підходів, які б поглиблювали існуючі уяви про природу суспільного буття. Автором формується дослідницька позиція, згідно якої на всіх етапах еволюції соціологічної думки увага науковців переважно була зосереджена на феномені процесуальності суспільного життя. Дисертант вважає, що без дослідження цього феномену було б неможливим дати певні тлумачення природи людського співіснування і принципів формування соціальних зв'язків.

В главі обґрунтовується теза про те, що самі форми і способи концептуалізації даного феномену були досить різноплановими, це і зумовлює реальну неясність трьох соціологічних парадигм соціальної процесуальності: 1) парадигма подійної процесуальності; 2) парадигма субстанціональної процесуальності; 3) парадигма екзистенціальної процесуальності.

Характеристика змісту парадигми подійної процесуальності пов'язується дисертантом з аргументацією положення, що навіть античним мислителям, зокрема, Платону і Арістотелю, вдалося досить чітко

зафіксувати проблему, яка може розглядатись як виклик сучасній соціологічній теорії - про відповідність наявних "людських якостей" індивідів соціально-значущому характеру ситуації їх реальної взаємодії, в якій і формуються події суспільного життя. Практична потреба в знанні "хто є хто" в полісі, хто і як буде поводити себе в передбачуваних і непередбачуваних ситуаціях спонукала античних мислителів займатись розробкою певних стабілізаційних технологій. В основі цих технологій лежали певні фізіогномічні критерії, які досить архаїчно встановлювали причинні зв'язки між зовнішнім виглядом людини і характером її можливих вчинків. Незважаючи на наївність і примітивізм фізіогномічних технологій, дисертант вважає, що проблема добродієчних основ суспільного життя, якщо врахувати всю низку чинників сучасного ризику, постає зараз не менш гострою, ніж в античні часи.

В XVII столітті, як вважає дисертант, в працях Дж.Локка, Т.Гоббса, Г.Гроція та ін. починає формуватись новий тип інтеграції соціологічних знань. В його основі лежать уявлення про те, що люди під тиском різних обставин вимушені формувати суспільство, відчужуючи при цьому свою свободу. Саме таке розуміння процесу соціогенезу і лежить в основі парадигм субстанціональної процесуальності, або парадигми соціального порядку. Періодом завершення формування концептуальних основ даної парадигми можна вважати початок XIX ст. і пов'язати з працями Ш.Фур'є, котрим вперше було введено поняття "соціальний рух" і обґрунтовано його основоположний статус. В дисертації відзначено, що зусилля багатьох теоретиків на протязі XIX і XX ст. були зорієнтовані на пошук і визначення головних субстанціональних чинників "соціального руху". Така дослідницька орієнтація зумовила трактовку суспільства як "продукта взаємодії людей" /К.Маркс/ і, відповідно, визначала значущість наступного "розкладу" цієї взаємодії на "компоненти", "сфери", "сегменти", "принципи організації" і та ін. Головними недоліками таких дослідницьких орієнтацій є радикальний ре-

дукціонізм і певний догматизм, які пов'язані з виділенням провідних детермінуючих чинників системної організації соціума. Однак субстанціональні підходи, згідно з якими люди розглядаються з точки зору їх взаємозамінності, мають значний евристичний потенціал, оскільки вони фіксують процеси безперервного відтворення суспільного життя.

Підкреслюючи важливість подальшого розвитку субстанціональних дослідницьких стратегій, дисертант зосереджує увагу на концептуальній розробці уяв, відображаючих особливості парадигми "екзистенціальної процесуальності". В цьому зв'язку відзначається, що радикальні зміни соціальних наслідків індивідуальних дій людини об'єктивно визначають значущість в екзистенційно-процесуальному або людиномірному підході до вивчення природи соціальної реальності.

Критичний аналіз позиції, яка розглядає людину в якості "випадкової величини", дозволяє аргументувати положення про становлення якісно нової тенденції. Фокусом сучасного глобального поліцентризму в організації соціокультурного простору є автономна особистість. Саме таке сприйняття соціальної реальності має важливі методологічні наслідки, пов'язані з переходом до нового типу раціональності - від раціональності класичного типу /монологічно-об'єктивістської рефлексії/ до раціональності комунікативної /діалогічно-атропоморфної рефлексії/. Автор вважає, що фундаментальна теоретико-методологічна проблема полягає в пошуку ефективних способів визначення "загальнолюдського" в якості основоположного пояснювального принципу соціологічної науки. Реальна перспектива дослідження даної проблеми є в формуванні концептуальних підстав парадигми екзистенціальної процесуальності як визначальної ланки в розробці теми людського співіснування. Дисертант доводить, що загальнолюдські виміри суспільного життя можливі на базі вивчення принципів, що визначають транскультурні "сенси" співжиття людей. Якщо в рамках па-

радикальної субстанціональної процесуальності питання людського співіснування розглядаються переважно як "організаційні ефекти" соціальної взаємодії людей, то в основі парадигми екзистенціальної процесуальності провідною є зовсім інша ідея - це ідея соціальної спадкоємності, суті і призначення котрої в тому, щоб пояснити безперервність соціально-історичного процесу при дискретності діяльності життя людини, пояснити зв'язок традицій і новацій, а також механізми регуляції поведінки людей через розтлумачення специфіки їх дій та вчинків.

Принципова позиція, яка обґрунтовується в дисертації, полягає в тому, що тільки шляхом розкриття евристичного змісту ідеї соціальної спадкоємності можна сформулювати принципи методології дослідження культурно-репродуктивного потенціалу того чи іншого суспільства. З цієї точки зору суттєво змінюються і уяви про теоретико-методологічний статус соціології як науки. На думку дисертанта соціологію можна визначити як науку, яка досліджує процеси культурної універсалізації.

В главі 7 "Природно-адаптаційна підсистема суспільної життєдіяльності" досліджуються дисциплінарні особливості соціологічного аналізу системи "суспільство-природа". На думку дисертанта ці особливості органічно пов'язані з розумінням механізмів і форм екологічного регулювання. В дисертації вперше досліджена генеза проблеми екологічного регулювання як феномена світової культури. Автор дає аналіз позицій Мореллі, Фр.Бекона, Г.В.Ф. Гегеля, П.Ж.Прудона, К.Маркса, Дж.С.Мілля, в котрих відображені різні в світоглядному відношенні погляди на питання регулювання відносин між суспільством і природою. На підставі здійсненого аналізу дисертант фіксує різні типологічні критерії сучасних підходів конкурентного типу, які відображають специфіку сучасних регулятивних моделей. /сценарії/ глобального природокористування. По-перше, необхідно зберегти традиційні форми зв'язку природи і суспільства, корегуючи їх

“раціональним природокористуванням” і залишаючи проблеми виживання наступним поколінням. По-друге, необхідно зупинити технічний прогрес і повернутись до донаукових способів зв'язку з природою. По-третє, необхідно забезпечити екологічний комфорт лише “золотому мільярду” ціною деградації інших регіонів. По-четверте, необхідно радикально змінити існуючий режим природокористування (створення величезних заповідників та ін). По-п'яте, необхідно інтенсифікувати науковий пошук в напрямі створення штучних екосистем. По-шосте, необхідно рівноважне природокористування.

Дисертант підкреслює, що останній варіант являє собою найбільш привабливий сценарій глобального природокористування, який закликає до підпорядкування економічного розвитку “розумним” екологічним обмеженням. Проте, на думку дисертанта, ця стратегія носить декларативний характер, тому, що серйозно не досліджується і навіть не ставиться питання про те, чи можливим є рівноважне природокористування взагалі? Однак, загальним світоглядним базисом перелікованих варіантів є ідея антропологічної єдності людства, а також те, що всі сценарії виходять з констатації глибокої екологічної кризи, яка мислиться як криза глобального масштабу. А це в певній мірі засвідчує про симптоми загального розчарування в існуючих способах раціоналізації відношень природокористування.

Остання обставина виділяється в дисертації в якості важливого індикатора, відображаючого необхідність перебудови теоретико-методологічних підстав ідей спонтанного і гармонічного встановлення рівноваги між природою і суспільством з ринковою економікою. В дисертації дається виклад позицій інвайроменталістів Чикагської школи /Р.Парка, Л.Вірта, Р.Маккензі / а також поглядів Т.Парсонса, які засвідчують про можливість двох теоретико-методологічних стратегій, кожна із котрих має власний евристичний потенціал в плані знаходження специфічних соціально-адаптаційних механізмів суспільства до природ-

ного середовища. Перша стратегія інтелектуально-регулятивного типу базується на різних теоріях соціального порядку. Вона являє собою субстанціалістські, структурно-морфологічні підходи до суспільства як соціальної системи. В запропонованому аналізі значна увага приділяється ідеям Ж.Ошавкова, С.Михайлова, В.Добріянова і обґрунтовується висновок, що спроба болгарських соціологів переосмислити позиції класичного марксизму відносно структурної організації суспільства шляхом виділення типологій сфер суспільного життя, є досить перспективною, оскільки відкривається можливість дослідження специфічних зв'язків кожної з виділених сфер з природним середовищем.

Друга стратегія, імперативно-регулятивного характеру відображає світоглядні і теоретичні настанови парадигми екзистенціальної процесуальності. На думку дисертанта концептуальний розвиток цієї стратегії може бути пов'язаний з розробкою поняття "екологічний імператив", яке в загальному плані визначає граничні межі можливого втручання людей в біосферні процеси. Аналіз робіт М.М.Моїсеєва, П.Куусі, В.Коші та ін. дозволяє автору сформулювати в заключній частині глави висновки, що дана стратегія є достатньо коректною для визначення регулятивного потенціалу культури, оскільки вона підкреслює значущість природної "вітальної перспективи" для розуміння фундаментальних принципів людського співіснування як транскультурних підстав суспільного життя.

Глава 8 "Транскультурні архетипи людського співіснування" присвячена аналізу фундаментальних цінностей, які в якості основоположних онтологічних імперативів суспільного життя, є базою суспільної самоорганізації. Дисертант фіксує увагу на відомому стереотипі, що особливості людського співіснування найбільш характерно проявляються в законах діяльності людей. Він піддає критичному аналізу цю формулу і обґрунтовує наступний висновок: підхід до вивчення соціальної реальності з позицій дослідження механізмів, підтримуючих безперервність

суспільного життя, в багатьох відношеннях спрощує реальну картину життя соціуму, бо зміст соціальних процесів розглядається скрізь призму певних метафізичних типологій форм діяльності і видів суспільних відносин. Самі ж люди як учасники соціальних процесів розглядаються як пасивні носії певних якостей наявних форм діяльності і суспільних відносин.

Запровадження в соціологічний аналіз ідей парадигми екзистенціальної процесуальності дозволяє відобразити природу соціуму не тільки з точки зору метафізики матеріальних і духовних чинників суспільного життя /які відображаються в типологіях діяльності і суспільних відносин/, але й в площині концептуального континууму "вітальне-духовне". Це дозволяє подолати обмеженості досить своєрідного стилю теоретизування, розвинутого основоположниками марксизму, котрий досить вдало був названий М.Вебером "антропологічним окультизмом".

В роботі розкривається зміст сучасних уяв, які були розвинуті М.Кондрат'євим, А.Маслоу, С.Л.Рубінштейном, А.Гжегорчиком, котрі ґрунтуються на ідеї багатомірності людських світовідношень як в сфері вітальних, так і в сфері духовних процесів суспільного життя. Дисертант робить висновок, що даний підхід стимулює вивчення інших складних проблем людського буття. Адже багатомірний характер світовідношень людини - свідцтво реальних складностей її самовизначення в структурованому соціумі. В зв'язку з цим виникає проблема онтологічної гарантованості людського буття взагалі. В дисертації показано, що в площині концептуального континууму "вітальне-духовне" уяви про принципи суспільної самоорганізації необхідно пов'язуються з певним розумінням механізмів, які підтримують в тому чи іншому суспільстві режим свободи, справедливості і безпеки.

Дисертантом послідовно аргументується твердження: самі принципи свободи, справедливості і безпеки доцільно розуміти як цивілізаційні

транскультурні підстави суспільної самоорганізації, як фундаментальні архетипи людського співіснування. Дисертант вважає, що саме таке розуміння дозволяє дати нове трактування питання про системну єдність суспільного життя та його стабільність. Згідно розробленому підходу - дослідити проблему соціальної стабільності - це виявити, яким чином в тому чи іншому суспільстві утворюються взаємозв'язки між режимами свободи, справедливості і безпеки і встановити форми прояву цих взаємозв'язків в базових онтологічних процесах суспільного життя: процесах культурної репродукції, соціальної інтеграції і соціалізації. З метою подальшого обґрунтування даного підходу дисертантом запропоновано аналіз архетипічного змісту свободи, справедливості і безпеки як основоположних онтологічних імперативів людського співіснування.

В главі 9 "Соціальна диференціація: стратифікаційна стійкість та мобільність" досліджується одне із важливих джерел теоретичного плюралізму в сучасній соціології, котре дисертант знаходить в множинності тлумачень змісту процесів соціальної диференціації. На підставі аналізу позицій відомих сучасних теоретиків в дисертації виділяється група проблем, з пошуком вирішення котрих використовувались певні когнітивні конструкції. Дисертант згруповує їх по певним критеріям в дві полярні дослідницькі стратегії пізнання феномену соціальної диференціації - реляційної і градаційної.

Суть реляційної стратегії досить чітко відображають погляди основоположників марксизму, які головну увагу звертали на аналіз глобальної динаміки соціально-історичного розвитку, суб'єктами якої виступали класи, як більш інтегровані сукупності соціальних верств. Класики марксизму робили акцент на доказі можливостей ліквідації соціальної ієрархії і переходу до безкласової цивілізації. Саме тому класи розглядались в реляційній площині як історично тимчасові спільності людей.

На відміну від марксистів П.Сорокін вважав, що стратифікаційний процес є фундаментальним атрибутом суспільного життя взагалі. Го-

ловні ж труднощі дослідження соціальної структури, на його думку, обумовлені тим, що вона складається з багатьох стратифікаційних профілів, формуючих певну соціальну ієрархію, яка і виступає головним чинником збереження стабільності того чи іншого суспільства. Саме в цьому, власне, і полягає суть градуаційного підходу. В розробках Л.Брума, М.С.Комарова, Д.Белла, О.Тоффлера підкреслюється теоретична обмеженість реляційної методології, однак, на думку дисертанта, градуаційний підхід не демонструє суттєвих переваг над реляційним, на що також змістовно звернув увагу і Е.Райт. Дисертант вважає, що загальні недоліки обох концепцій досить вдало виділені німецьким соціологом Р.Крекелем: обидві концепції соціальної диференціації є "конвенціональними теоріями соціальної нерівності", бо в основі реляційної і градуаційної стратегії лежить цілий ряд припущень конвенціонального типу. По-перше, головним предметом дослідження є соціальна структура нації-держави /отже міжнародні нерівності залишаються поза увагою/. По-друге, соціальна структура концептуалізується як "вертикальна" структура /а це виключає розгляд "горизонтальних" нерівностей, котрим не знаходиться місця на ранговій шкалі/. По-третє, припускається, що порядок зайнятості є каркасом соціальної структури /а це суттєво спрощує картину соціальної диференціації, оскільки досліджується лише "робітнича" частина суспільства /.

В дисертації пі дано аналіз позиції Р.Крекеля, Д.Ронга, Р.Едвардса, К.Оффе, які відображують сучасні пошуки методології переінтерпретації змісту "вертикальних" нерівностей як "горизонтальних", що є можливим за умови більш ретельного врахування диференційного змісту таких чинників суспільного життя, котрі фіксуються поняттями "влада", "соціальний компроміс", "соціальна безпека". Підтримуючи саме спрямування такого пошуку, дисертантом робиться наступний висновок: найбільш плідним в науковому відношенні може бути підхід до

дослідження феномену соціальної диференціації, який базується на категорії "людське співіснування". На думку автора, ця категорія відображує глибинні "сенси" співжиття людей, виходячи із описаних ще І.Кантом принципів буття саме цивілізованої людини. Дисертант стверджує, що теоретичні переваги запропонованого підходу полягають в вихідних антиредукціоністських настановах, котрі дозволяють більш повно відобразити реальну картину суспільного життя громадянського суспільства ією котрого, власне, характеризує поняття соціальної структури.

Крім того, даний підхід відкриває перспективу експлікації відомої нормативної дилеми поділу соціальних груп на "великі" і "малі", оскільки він є безпосередньо зорієнтованим на розробку якісної дискретної типології соціальних груп, сукупність котрих утворює загально-людську основу колективного життя людей.

Висновки роботи містять підсумки аналізу специфіки світоглядних, теоретико-методологічних і логіко-гносеологічних детермінант процесів трансформації концептуальних основ соціологічної науки на сучасному етапі її розвитку.

Основний зміст дисертації, викладений в наступних публікаціях:

Монографії і брошури:

1. Социологическое познание: современные тенденции и стимулы развития. Монография. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ. 1995 - 232 с.
 2. Строительство коммунизма и научный анализ социальных явлений, Астрахань: Знание, 1981 - 22 с.
 3. Карл Маркс и современная эпоха. Астрахань: Знание. 1984 - 24 с.
- /у співавторстві з В.М. Судаковою/

Статті та тези доповідей і виступів, опублікованих
в журналах і наукових збірниках:

4. Общая социологическая теория как теоретико-методологическая основа комплексного социального познания // Вопросы теории и методов социологических исследований. Вып.4. /Под ред. Д.Ф.Козлова. М.: Изд-во Моск. ун-та. 1981 - С. 9 - 14.

5. Социальная структура социалистического общества как проблема методологического анализа. //Обновление общества: проблемы и перспективы. Ред.кол. Рысаев И.Ш. /отв. ред./ и др. - Уфа: Башк. ГУ., 1990. - С. 20-25.

6. Социальная защита населения как компонент национальной безопасности //Проблемы и пути социальной защиты населения в условиях перехода к рынку, развития предпринимательства. Ред.колл. В.Н.Белкин и др. - Челябинск: Академэкоцентр Уро АН СССР. 1991. - С.58-63.

7. Социокультурная динамика и социальная стабильность: концептуальные основы исследования проблемы социальной безопасности // Вестн. Днепропетровского ун-та. Сер. Социология, философия, политология. Вып.І. 1993. С. 73-83.

8. Философия и социокультурные основания социологической теории // Философия как феномен культуры. Сб. научн. трудов. Отв. ред. П.И.Гнатенко. Днепропетровск: ДГУ. 1993. - С. 75-82.

9. Екологічна безпека та сталий розвиток (Гуманітарний аспект сучасної екологічної політики) //Рідна природа. 1995. №5-6. С. 3-5. (у співавт. з О.О.Логвіновим).

10. Проблема пределов межэтнической коммуникации //Взаимообогащение культур и научные традиции /Ред. колл. А.С.Токовенко - отв. ред. и др. М.: Форос. 1996. С. 25-34.

11. Трансформация концептуальных оснований социологического

познания как теоретико-методологическая проблема. // Мировоззрение в развитии: сущность, функции, уровни. Тезисы докл. межрегиональной конф. /Ред. колл.: И.А.Мороз и др. - Днепропетровск: ДГУ. - 1989. - С.47-48.

12. Социологические проблемы разработки нормативной базы механизма природоохранительной деятельности // Экономический механизм рационального использования ресурсов и охраны окружающей среды. Тезисы докладов Всесоюзной научн.-практ. конф. В 3-х т. Т.1. Общие проблемы экономики охраны окружающей среды. //А.А. Логвинов отв. ред.- Днепропетровск: ДГУ, 1989. - С. 84-85.

13. Теоретические аспекты социальной обусловленности научно-познавательной деятельности в социологии // Перестройка: философские и социальные аспекты. Тезисы докладов и выступлений к научной конф. /Ред.колл. Прокофьев П.И. /отв. ред./ - Днепропетровск: ДГУ, 1989. - С.166-168.

14. Научный поиск в социологическом познании как творческая проблема.//Рефлексивные процессы и творчество. Тезисы докладов и сообщений к Всесоюзной конф. 3-5 апреля 1990 г. В 2-х ч. Ч.1. /Отв. ред.И.С.Ладенко. - Новосибирск: НГУ, 1990. - С. 208-210.

15. Универсализм и диалог как когнитивные основания философии и социологии. //Философия в современном мире. Тезисы докладов и выступлений на межрегиональной научно-теоретической конференции. /Ред.колл. П.И. Гнатенко и др. - Днепропетровск: ДГУ. 1991. - С. 68-71.

16. К вопросу о феноменологической природе мировоззрения. // Социальная философия в конце XX века. Всесоюзная конференция. /К.Х.Момджян отв. ред. - М.: Изд-во Моск. ун-та. 1991. - С. 31-33.

17. Этнокультура как интегративный фактор социального взаимодействия. //Национальная психология. Тезисы докладов межрегиональной конф. Ред.колл. П.И.Гнатенко /отв. ред./ и др. - Днепропетровск: ДГУ, 1992. - С.76-77.

18. Проблема социальной аналитики в социологическом наследии Н.К.Михайловского и П.А.Сорокина. // Социологические идеи П.А. Сорокина и современное общество. Междунар. научн.конф. 8-10 сент. 1992 г. Ред.колл. П.П. Кротов /отв.ред./ и др. Сыктывкар: СГУ, 1992. - С.51-54.

19. Свобода как социальный архетип // Либерализм: история и современность. Всеукраинская научно-практическая конференция 9-10 сент. 1993 г. Донецк-Запорожье: Центр социально-экономического и полит. анализа ЛПУ. 1993. - С. 16-17.

20. Стратегическая стабильность: посттоталитаризм и проблема императивов национального развития // На пути к открытому обществу. Тезисы докладов и выступлений международной конференции / Отв. ред. М.П.Рагозин. Донецк: Фонд Відродження. 1993. - С.36-39.

21. Rationality and humanism //XIX World Congress of Philosophy. Moscow. 22-28 August 1993. Book of Abstracts. Vol. 2. Moscow. 1993. P. 160.

22. Глобальный мир и безопасность // Культура та етністика / Міжнародна науково-теоретична конференція / Ред.колл. В.І.Шинкарук та ін. В 5-й вип. Вип.2: Етнічні світи та культурні універсалії. К.: 1994. С.4-7.

23. Экологическая безопасность: анализ концептуального статуса проблемы // Философия социального действия и перспективы демократии. Международная научно-практическая конференция 6-7 апреля 1994 г. Тезисы докладов. Ред.колл. И.Ф. Габрусъ и др. В 7-й вып. Вып 5. Императивы экологического выживания в современном обществе. Мн. 1994. - С. 15-16. /у співавт. з О.О.Логвіновим ./

24. Символизация во французской культуре идеи безопасности человека и общества // Франция та Україна, науково-практичний досвід у контексті діалогу національних культур. II Міжнародна конференція. Тези доповідей у 2-х ч. Ч.1. Ред.колл.І.І.Меньшиков та ін. Дніпропетровськ, Україна, 1995. - С.132-133.

АНОТАЦІЇ

Судаков В.И. Детерминация социологического познания /мировоззренческий и теоретико-методологический аспекты/

Диссертация на соискание ученой степени доктора социологических наук по специальности 22.00.01 – теория и история социологии. Институт социологии НАН Украины, Киев, 1996.

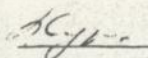
Диссертация является рукописью, в которой представлена концепция исследования внутридисциплинарных оснований, определяющих мировоззренческую и теоретико-методологическую специфику научно-познавательной деятельности в социологии. Установлено, что в современной социологии такие основания выражает организационно-тематический континуум “социальный порядок – человеческое сосуществование”.

Sudakov V.I. Determination of Sociological Cognition /world – outlook and theoretic-methodological aspects/.

The dissertation for Doctor's degree in Sociology by speciality 22.00.01 – theory and history of Sociology. The Institute of Sociology NAS of Ukraine, Kiev, 1996.

The form of dissertation is manuscript. It contains the concept for investigation the internal-disciplinary foundations which determine the world-outlooking and theoretic-methodological peculiarity of research activity in sociology. Such foundations of modern sociology is established to be expressed by organizing-thematic continuum “social order – human coexistence”.

Ключові слова: соціологічне пізнання, детермінація, соціальний порядок, людське співіснування.

 Судаков В.И.

Підписано до друку 06.XI.96. Формат 60x94/16. Ум. др.арк.2л
Тираж 100 прим. зам. № 2312. Безкоштовно.
Типографія ДДУ. 320110, Дніпропетровськ, Казакова, 6а.

138293

AB 36.330